

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
NATIONAL ACADEMY OF PEDAGOGICAL SCIENCES OF UKRAINE

ДЕРЖАВНЕ ІНФОРМАЦІЙНО-ВИРОБНИЧЕ ПІДПРИЄМСТВО
ВИДАВНИЦТВО «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

STATE INFORMATION-PRODUCTION ENTERPRISE
PUBLISHING HOUSE «PEDAGOGICAL PRESS»

ПЕДАГОГІКА І ПСИХОЛОГІЯ

Вісник НАПН України

PEDAGOGICS AND PSYCHOLOGY

Newsletter of the NAPS of Ukraine

3 (88) 2015

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ТА ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ

SCIENTIFIC THEORETICAL AND INFORMATIONAL JOURNAL
OF THE NATIONAL ACADEMY OF PEDAGOGICAL SCIENCES OF UKRAINE

Видається з вересня 1993 року

Published since September 1993

Журнал «Педагогіка і психологія»

згідно з Постановою Президії ВАК України від 22.12.2010 р.

№ 1-5/8 (Бюлетень ВАК України. – 2011. – № 2. – С. 7) внесено до Переліку видань,
що друкують результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів
доктора або кандидата педагогічних чи психологічних наук

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ

ПИТАННЯ ТЕОРІЇ

І. Д. Бех. Концептуальна модель Я-центрованості у вихованні та духовному розвитку особистості	5
Г. П. Пустовіт. Патріотичне виховання дітей і молоді в позашкільних навчальних закладах: теоретико-прикладні конструкти	16
О. Б. Петренко. Гендерний підхід до громадянського виховання учнів: теоретичні аспекти проблеми	22

ДИДАКТИКА, МЕТОДИКА, НОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ

А. М. Гуржій, В. П. Волинський, О. В. Черноус, О. С. Красовський, Л. П. Ткачова. Модель технології і методики застосування аудіовізуальних електронних засобів як автономних мультимедійних засобів навчання	29
Ю. В. Коноваленко. Розширення педагогічного медіапростору структурами масової комунікації як альтернативна відповідь освітянської галузі на виклики часу в другому десятилітті XXI ст.	37

ЕКСПЕРИМЕНТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ: ВИСНОВКИ, РЕКОМЕНДАЦІЇ

В. О. Татенко. Феномен соціалізації в контексті суб'єктно-вчинкового підходу	44
М. В. Загірняк, В. В. Сергієнко. Громадянськість студентської молоді в Україні: стан і перспективи	53
П. В. Вербицька. Виховання громадянина і патріота України як суспільно-педагогічний виклик	58

ІСТОРІЯ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ, ОСВІТИ

О. П. Міхно. Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як складова диференціації навчально-виховного процесу вітчизняної школи (40 – 80-ті рр. XX ст.)	64
---	----

АНАЛІТИЧНІ ОГЛЯДИ ПУБЛІКАЦІЙ ІЗ ПИТАНЬ ОСВІТИ

О. В. Литовченко, Н. Г. Несин. Надання освітніх послуг вишами Китаю	75
--	----

ІНФОРМАЦІЯ

Автори номера	89
<i>Реферативний обзор статей номера</i>	90
<i>Review of the articles of the issue</i>	93

Міхно О. П. Психолого-педагогічна характеристика особистості учня як складова диференціації навчально-виховного процесу вітчизняної школи (40-80-ті рр. ХХ ст.) / О. П. Міхно // Педагогіка і психологія. — 2015. — №3. — С. 64—74.

Міхно Олександр

УДК 373.5/.5.091.212.012+37.091.31-044.332(477)"194/198"

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСОБИСТОСТІ УЧНЯ ЯК СКЛАДОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОГО ПРОЦЕСУ ВІТЧИЗНЯНОЇ ШКОЛИ (40-80-ТІ РР. ХХ ст.)

Обґрунтовано місце і роль психолого-педагогічної характеристики особистості учня у ході диференціації навчально-виховного процесу в 1940-1980-х роках, висвітлено внесок українських психологів і педагогів Бориса Баєва, Володимира Галузинського, Григорія Костюка, Василя Сухомлинського, Ксенії Хоменко у теоретико-методичне розроблення проблеми характеристики учня у зв'язку з реалізацією індивідуального підходу.

Ключові слова: психолого-педагогічна характеристика, вивчення учня, індивідуальний підхід, диференціація, соціокультурний контекст.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У сучасній педагогічній теорії необхідність диференціації освіти обґрунтовується, насамперед, на підставі її особистісної цінності з орієнтацією на гуманістичні особистісно значущі цілі: соціально-педагогічну ідею свободи особистості учня і його права на вибір свого освітнього шляху, стратегію особистісної орієнтованості освітнього процесу та якнайповнішого врахування індивідуальних психофізіологічних особливостей, нахилів, здібностей та інтересів учня з метою ефективного розвитку його особистості (І. Зязюн, В. Кремень, В. Огнев'юк та ін.).

Проте практична реалізація ідеї диференціації в сучасній українській освіті призвела до неоднозначних результатів. З одного боку, вона дала змогу вирішити таке суспільно значуще завдання, як створення умов для саморозвитку системи освіти через конкурування різноманітних освітніх програм та установ, а з іншого, фундаментальні для педагогічної теорії гуманістичні особистісно значущі завдання диференціації освіти виявилися слабо реалізованими в масовій освітній практиці, дотепер залишаючись на рівні концептуальних декларацій. Іншими словами, індивідуально-диференційований

підхід до учня як особистості і суб'єкта освітнього процесу проголошується засадничим освітнім принципом, але на практиці він повною мірою реалізовується далеко не завжди.

Першопричину цього, на нашу думку, варто шукати у сфері міжособистісних стосунків двох головних суб'єктів навчально-виховного процесу: вчителя і учня. Згадаймо хрестоматійний вислів «учителя вчителів» К. Ушинського: «Якщо педагогіка хоче виховувати людину різнобічно, вона спершу має пізнати її всебічно». Ці слова мовлені понад півтора сторіччя тому, однак доводиться констатувати, що проблема вивчення вчителем своїх вихованців досі остаточно не вирішена, зокрема через недостатнє використання такого засобу вивчення учня, як психолого-педагогічна характеристика, яка допомагає розібратися у всій індивідуальній своєрідності школяра і накреслити оптимальні шляхи формування його особистості. Між тим, в історії вітчизняної школи та педагогіки накопичено значний досвід у розробленні шкільних характеристик як щодо їх змісту, так і щодо методики їх складання. Особливо плідно проблема психолого-педагогічної характеристики учня розроблялася у 1940-1980-х роках у зв'язку з індивідуалізацією та диференціацією навчально-виховного процесу. Це і зумовило вибір теми статті, мета якої: на основі аналізу праць українських психологів і педагогів Бориса Баєва, Володимира Галузинського, Григорія Костюка, Василя Сухомлинського, Ксенії Хоменко обґрунтувати місце і роль психолого-педагогічної характеристики особистості учня у ході диференціації навчально-виховного процесу в 1940—1980-х рр.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Питання індивідуалізації та диференціації щодо забезпечення потреб особистісного розвитку учнів шляхом проектування змісту освіти і методичного забезпечення навчально-виховного процесу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів почали активно досліджуватися з середини ХХ ст., про що свідчать праці українських психологів і педагогів Б. Баєва, В. Галузинського, Г. Костюка, В. Сухомлинського, К. Хоменко та ін. В історичному аспекті окремі питання диференціації у системі освіти розглядають у своїх працях російські дослідники

(О. Джуринський, Г. Кувшинова, І. Осмоловська та ін.) та українські науковці (Л. Березівська, Н. Гупан, Н. Дічек, О. Сухомлинська та ін.). Проте проблема психолого-педагогічної характеристики досі не розглядалася в контексті диференціації навчально-виховного процесу 40—80-х рр. ХХ ст., а отже потребує більш ґрунтовного дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. В історії вітчизняної освіти 1940—1980-ті роки — яскравий період розвитку педагогічної теорії і практики, що характеризується спробами докорінної перебудови школи і педагогіки, якісної зміни їх ролі в житті суспільства. Теорія диференціації, як і інші педагогічні ідеї, розвивалася тоді в умовах кардинальних соціокультурних трансформацій, тому перш ніж говорити власне про диференціацію та психолого-педагогічну характеристику особистості учня як її складову, опишемо соціокультурну ситуацію тих років та її вплив на педагогічну науку і шкільництво.

Академік О. Сухомлинська у статті «Радянська педагогіка як ідеологія. Спроба історичної реконструкції» (2015) подає періодизацію розвитку радянської педагогіки, виділяючи 7 етапів: 1917—1923 рр., 1924—1928 рр., 1930 — поч. 1950 рр., 1953—1964 рр., 1965—1970 рр., поч. 1970—1985 рр., 1985—1991 рр. [14]. Взявши за основу цю періодизацію, ми у часовому проміжку 1940—1980 рр. виділяємо три етапи, що характеризуються перетвореннями в освіті та зміною ідеологічних орієнтирів, що впливало як на наукове розроблення проблеми характеристики учня, так і на реалізацію напрацьованих теоретичних положень у практиці роботи школи.

1-й етап — II пол. 1940-х — середина 1950-х років. Особливістю змісту навчально-виховного процесу цього періоду стало посилення ідейно-політичного впливу на учнів. Щодо загальноосвітньої школи ЦК КП(б)У в 1946 р. було ухвалено постанови «Про заходи до подальшого поліпшення роботи шкіл УРСР» та «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи з дітьми», в яких відзначалося, що в «багатьох школах викладання хибує на аполітичність», уроки проводяться «на низькому ідейно-політичному рівні». Резолютивна

частина постанов зобов'язувала Міністерство освіти УРСР встановити суворий контроль за роботою шкіл, висвітлювати в пресі ідейно-політичний зміст викладання, звернути особливу увагу на підвищення ідейно-політичного рівня вчителів з метою широкої пропаганди комуністичних ідей у навчально-виховному процесі, посилення роботи з виховання в учнів відданості радянському ладу, комуністичній партії [12, с. 90—98].

2-й етап — середина 1950-х — 1960-ті рр. — характеризується глибокими змінами всіх сторін життєдіяльності суспільства, що об'єднуються в одне поняття — «політична відлига». Важливе значення в цих змінах відводилося й освіті. Розвиток школи та педагогіки визначали дві основні лінії: забезпечення зв'язку навчання з життям, з практикою комуністичного будівництва і подолання «бездітності педагогіки», всебічне і глибоке вивчення учня — посилилася увага до особистості дитини, до концепції розвивального навчання, що передбачає індивідуально-диференційований підхід до учнів. Однак, незважаючи на певну демократизацію суспільства, одним із головних завдань загальноосвітньої школи було формування в учнів комуністичного світогляду, рис «нової радянської» людини, яка буде будувати комунізм і жити при комунізмі.

3-й етап — 1970-ті — I пол. 1980-х рр. — період «застою», відсутність гласності та критики, перетворення правлячої Комуністичної партії на адміністративну систему, коли гальмувалася будь-яка творча ініціатива і разом з тим розквітала показуха. У роки застою і деградації економічного та суспільно-політичного життя розвиток освіти і педагогічної науки відбувався в умовах волюнтаризації і суб'єктивізму в діях командно-адміністративної системи; порушувалися норми демократії, посилювалися заборони в духовному та культурному житті. Створення умов для здійснення загальної обов'язкової безкоштовної середньої освіти в 1970-ті та її реалізація в 1980-их роках пов'язувалися з подальшою ідеологізацією навчально-виховної роботи.

Отже, у 1940—1980-х рр. радянська педагогіка, як і інші гуманітарні науки, розвивалася виключно в регламентованих ідеологічних межах на основі

матеріалістичного світогляду. Зважаючи на це, розроблення теоретико-методичних засад використання психолого-педагогічної характеристики у процесі диференціації навчально-виховного процесу відбувалося виключно у руслі державної ідеологічної політики і детермінувалося цією політикою.

На підставі аналізу різних поглядів на сутність поняття диференціації та засоби її реалізації в навчально-виховному процесі (Ю. Бабанський, А. Кірсанов, І. Унт, М. Шахмаєв та ін.) ми під кутом зору нашого дослідження дійшли висновку, що диференціація — це широке використання різних форм, методів навчання та організації навчальної діяльності на основі врахування навчальних можливостей, нахилів, здібностей учнів. Ці індивідуальні особливості школярів вивчалися педагогами та відображалися у спеціальному документі — учнівській характеристиці. Загальновідомо, що складанням характеристики учня у середній школі безпосередньо займається класний керівник, діяльність якого розпочинається з вивчення педагогом школяра, фіксування здобутих знань про учня у характеристиці, на основі якої розробляються засоби, методи і форми індивідуального педагогічного впливу на учня. Схематично цей алгоритм дій учителя можна зобразити так: вивчення учня → складання його характеристики → індивідуальний підхід до учня → диференціація навчально-виховного процесу. В процесі означеної діяльності класний керівник спирається на власний педагогічний досвід і керується досягненнями психології та педагогіки, відповідним методичним інструментарієм, які відображені у науково-педагогічних та методичних працях. Таким чином, наукове розроблення проблеми психолого-педагогічної характеристики особистості учня як складової диференціації навчально-виховного процесу 1940—1980-х рр. ми висвітлюємо на основі аналізу праць, присвячених вивченню вчителем школярів, індивідуальному підходу до учня, роботі класного керівника зі складання психолого-педагогічних характеристик.

У 1940-х роках одна з перших спроб розробити програму вивчення учня була зроблена колективом учених під керівництвом І. Каїрова — президента заснованої у 1943 р. Академії педагогічних наук РРФСР. Окремі результати цієї

роботи публікувалися на сторінках журналу «Советская педагогика» у 1945—1947 рр., а узагальнено і систематизовано дослідження у праці «Вивчення учнів у процесі їх виховання і навчання» (1947). Вчені стверджували, що всебічне вивчення учнів учителем — перша ланка педагогічного процесу, яка є органічною складовою індивідуального підходу до учня. Розроблена ними програма вивчення учня і, відповідно, педагогічна характеристика як підсумок цього вивчення містила сім розділів: 1) загальний розвиток учня, 2) його успішність, 3) ставлення до навчання, 4) дисципліна, 5) поведінка, 6) суспільне обличчя, 7) вольові якості [5]. Основним недоліком цієї програми вважаємо її описовий характер. Через це вчителі, які вивчали за нею учнів, не удосконалювали свої вміння спостерігати, переходити від фактів до висновків і узагальнень, обґрунтовувати вибір методів впливу на учня.

Увага до проблеми педагогічної характеристики вчених керівного центру радянської педагогічної науки — Академії педагогічних наук — зумовила появу у першій половині 1950-х років цілої низки дисертаційних досліджень, де зазначена проблема розглядається у зв'язку з реалізацією індивідуального підходу до учня: «Вивчення учнів учителем — шлях підвищення навчально-виховної роботи школи» (П. Войтик, 1950), «Індивідуальний підхід класного керівника до учнів у радянській школі» (Є. Здорова-Устінова, 1952), «Про індивідуальний підхід учителя до учнів 3—4 класів початкової і середньої школи в процесі навчання» (І. Риданова, 1954), «Робота класного керівника 5—7 класів з вивчення учнів» (Є. Балашов, 1954) та ін. Так, І. Унт у дисертаційному дослідженні «Вивчення учнів і складання педагогічних характеристик класним керівником» (1955) доводить, що реалізація індивідуального підходу передбачає всебічне вивчення школяра за допомогою різноманітних методів (спостереження, бесіда, аналіз письмових робіт), а факти і враження, отримані у процесі вивчення учня, мають бути зафіксовані у відповідному документі — педагогічній характеристиці учня. На підставі аналізу характеристик, складених вчителями Естонської РСР, І. Унт

встановила, що переважна більшість цих характеристик має формальний характер. Причиною цього автор вважає відсутність чіткої програми вивчення учня, а також низький рівень психологічних знань педагогів. І. Унт запропоновано шляхи підвищення рівня педагогічних характеристик в радянській школі: ведення класним керівником спеціального щоденника, матеріали якого мають стати основою для педагогічної характеристики, та підвищення рівня психологічної грамотності вчителів [15].

У II пол. 1950-х років, з настанням «політичної відлиги» проблема характеристики учня актуалізується у дослідженнях українських психологів та педагогів (Б. Баєв, Г. Костюк, В. Сухомлинський, К. Хоменко) і продовжує розглядатися як запорука реалізації індивідуального підходу. В цей період значний внесок у розроблення проблеми індивідуального підходу до учня зробив Григорій Костюк (1899—1972) — український психолог, засновник і перший директор (1945—1973) Науково-дослідного інституту психології УРСР. Відзначимо, що цю проблему він почав ґрунтовно розробляти ще наприкінці 1930-х рр. Так, у праці «Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі» (1937) вчений наголошує на такій «доконечній передумові успішного здійснення індивідуального підходу», як знання і розуміння вчителем «психологічно-педагогічної ситуації, яка утворюється в роботі того чи іншого учня» [6, с. 55]. Йдеться про ситуацію, коли вчитель, обізнаний із шкільними і позашкільними умовами життя учня, знає конкретні труднощі учня у навчанні та причин, що їх породжують, і на основі цього знання знаходить ефективні способи індивідуальної допомоги. Дієвими способами вивчення учнів, на думку Г. Костюка, є спостереження вчителя за роботою кожного учня в класі і поза ним, аналіз готових наслідків роботи учнів (контрольних робіт, письмових творів тощо), розмови з учнями. Здобуті у ході вивчення учнів факти вчений радить вчителю нотувати у щоденнику [6].

Важливість індивідуального підходу до учня у виховній роботі Г. Костюк обґрунтовує у праці «Завдання психології у поліпшенні роботи школи» (1956), відзначаючи, що індивідуальний фактор діє як у навчанні, так і у вихованні

дитини, тому важливого значення набуває вивчення індивідуальних особливостей учня, «розробка вказівок, як їх ураховувати у вихованні, психологічне обґрунтування шляхів здійснення індивідуального підходу» [7, с. 25]. У цій статті Г. Костюк порушує проблему, яка тоді набула особливої гостроти — співпраця психологів і педагогів. Це, на думку вченого, допоможе психологам успішніше розкрити походження досліджуваних ними якостей учнів, а педагогам глибше вивчити й узагальнити досвід їх навчання і виховання, що, в свою чергу, дасть змогу перебороти формалізм, «диференціювати методи виховання відповідно до особливостей дітей» [7, с. 26]. Вчений доводить необхідність «озброєння учителів більш ґрунтовними знаннями вікових та індивідуальних особливостей психічного розвитку дітей, умінням спостерігати психічне життя учнів, придивлятися до того, як вони сприймають все те, що їм подається під час навчання, як його розуміють, що думають, переживають, чим живуть і до чого прагнуть» [7, с. 30]. Одним із шляхів підвищення рівня психологічних знань учителів Г. Костюк вважає «посилення психологічної практики студентів педвузів» [Там само].

Саме у II пол. 1950-х років значна увага починає приділятися змісту педагогічної практики студентів — майбутніх учителів, зокрема вивченню ними індивідуально-психологічних особливостей школярів і складанню педагогічних характеристик учнів. У дослідженнях українського психолога, послідовниці Л. Виготського, представниці Харківської школи психології Ксенії (Оксани) Хоменко (1905—1983) висвітлено роботу з означеного напрямку в Харківському державному педагогічному інституті ім. Г. С. Сковороди. У статті «До питання вивчення особистості учня та складання його характеристики» (1956) на підставі аналізу програм вивчення учнів Сімферопольського, Запорізького, Дрогобицького педагогічних інститутів К. Хоменко стверджує, що ці програми орієнтують студента-практиканта лише на опис, на просту констатацію рівня розвитку школяра, в програмах відсутній розділ «Педагогічні висновки». Автор наводить програму характеристики,

складену кафедрою психології Харківського педагогічного інституту. Програма має 7 розділів: 1) загальні відомості про учня, 2) оволодіння знаннями і розвиток пізнавальних процесів учня, 3) формування дисциплінованості й розвиток волі учня, 4) розвиток почуттів, 5) розвиток спрямованості, 6) формування характеру учня, 7) загальні висновки [16, с. 72]. Принциповою відмінністю пропонованої програми є наявність у кожному розділі двох нових пунктів. В першому з них формулюються вимоги аналізу причин впливу недоліків і успіхів у формуванні тієї чи іншої сторони особистості школяра, а в другому вимагається розробка педагогічних заходів, спрямованих на усунення виявлених недоліків і на виховання тієї чи іншої сторони особистості учня. Наприклад, 2-й розділ програми «Оволодіння знаннями і розвиток пізнавальних інтересів учня» має 5 підпунктів, з яких останні два скеровані на аналіз процесу психічного розвитку та на реалізацію педагогічної спрямованості у вивченні школяра: 1) стан успішності, 2) особливості засвоєння і закріплення знань, рівень розумово розвитку і здібностей учнів. 3) мотиви навчання, 4) причини недоліків і успіхів у розумовому розвитку учня: аналіз уроків з метою з'ясування раціональної організації діяльності учнів для успішного розвитку їх пізнавальних інтересів і мотивів навчання; аналіз умов розумового розвитку школяра в сім'ї, 5) педагогічні заходи школи та сім'ї до усунення виявлених недоліків і дальшого успішного розвитку пізнавальних процесів школяра [Там само].

Подальше розроблення К. Хоменко проблеми психолого-педагогічної характеристики узагальнено нею у посібнику для вчителя «Вивчення особистості учня» (1962), де подано детальних аналіз стану вивчення учнів у школі та складених вчителями характеристик. Відзначаючи недоліки шкільних характеристик (формальність, шаблонність, стислість), психолог подає програму вивчення учня та методичні поради щодо користування нею, а також розробляє вимоги до психолого-педагогічної характеристики, яка має: а)

відбивати особистість певного учня, його індивідуальності, тобто того, що відрізняє його від інших школярів, б) відмічати ефективність застосованих до учня виховних впливів, в) вказувати причини, які породили певні індивідуальні особливості особистості учня, г) розкривати динаміку розвитку особистості учня, показувати не тільки рівень досягнутого розвитку, але й перспективи його [17, с. 50—51].

Етапною у розробленні проблеми педагогічної характеристики, зокрема методики її складання, вважаємо статтю «Шкільні характеристики учнів» (1956) українського психолога, співробітника Науково-дослідного інституту психології УРСР, учня Г. Костюка Бориса Баєва (1923—1979). На думку вченого, за своїм змістом характеристика являє собою «синтез знань про учня, узагальнення наслідків його виховання і навчання протягом навчального року». Поряд із свідоцтвом про успішність вона є «своєрідним підсумком роботи школи з даним учнем, показником конкретних наслідків роботи педагогічного колективу на певному етапі розвитку школяра» [1, с. 22]. У статті наведено орієнтовну схему вивчення учня та складання його характеристики: «1) загальні відомості про учня, 2) успішність учня, 3) ставлення учня до навчання, 4) засвоєння учнем навчального матеріалу, його загальний розвиток, 5) громадсько-політична спрямованість учня та його характерологічні риси, 6) умови життя і праці учня в сім'ї, 7) висновки щодо дальшої роботи з учнем» [Там само]. Важливо, що кожен пункт схеми конкретизується. Наприклад, ставлення учня до навчання пропонується розкривати за такими критеріями: «усвідомлення учнем своїх обов'язків перед школою та відповідальності за їх виконання; відвідування занять; навчальні інтереси учня; його позашкільні інтереси; участь у роботі гуртків; прояви неухважності, їх причини; виконання учнем домашніх завдань; відношення учня до оцінки його роботи, до своїх успіхів і невдач у навчанні» [Там само]. Особливої уваги Б. Баєв надає психологічній стороні педагогічної характеристики, аргументуючи:

«Індивідуальність, своєрідність учнів виявляються в їх інтересах, здібностях, емоційно-вольових якостях, особливостях їх темпераменту, характеру тощо. Психологічні особливості учнів позначаються на всій їх діяльності і на них треба зважати» [1, с. 26].

Найбільш глибоко проблему психолого-педагогічної характеристики учня в досліджуваний період розроблено видатним українським педагогом Василем Сухомлинським (1918—1970). Досвід практичної діяльності вченого-педагога в очолюваній ним Павлівській школі з вивчення учня та складання його характеристики був не лише яскравим наочним підтвердженням вищевикладених теоретичних положень тогочасної педагогічної науки, а й багато в чому випереджав свій час [8]. Йдеться про організацію у Павлівській школі психологічного семінару (діяв у 1965—1970 рр.), який завдяки В. Сухомлинському як його організатору і керівнику став справжньою лабораторією вивчення учня та складання його психолого-педагогічної характеристики з подальшим її застосуванням у процесі індивідуалізації та диференціації навчання і виховання [9].

19 квітня 1971 р. було прийняте спеціальне рішення Колегії Міністерства освіти УРСР «Про вивчення індивідуальних особливостей учнів», у якому було визнано за необхідне обов'язкове складання на кінець навчального року педагогічних характеристик на учнів усіх класів [10, с. 162]. У зв'язку з цим рішенням протягом 1970-х років з'явилася ціла низка досліджень, головна мета яких — дати практичні поради вчителю щодо вивчення учня та складання його характеристики [4]. Найбільш ґрунтовною такою працею став посібник Б. Баєва «Психологічне вивчення учнів» (1977), у якому вчений подає програму психолого-педагогічного вивчення учня та складання характеристики, яка складена ним у співавторстві з Г. Костюком. Програма містить 5 розділів: 1) загальні відомості про учня, 2) навчальна діяльність (успішність, ставлення до навчання, особливості засвоєння знань), 3) трудова діяльність (участь у суспільно корисній трудовій діяльності, ставлення до трудової діяльності, особливості виконання трудових завдань, професійна орієнтація), 4) загальний

розвиток учня (знання, розвиток сприймання й мислення, культура мовлення, інтереси, здібності й нахили), 5) моральна вихованість учня [2, с. 89—92]. Примітно що останній розділ програми є найбільшим за обсягом і найдеталізованішим: дисциплінованість, колективізм, ідейна спрямованість, інші характерологічні риси. Як бачимо, цей розділ містить підпункт з промовистою назвою «Ідейна спрямованість», конкретизація якого напрочуд точно характеризує стан ідеологічної складової в освіті у 1970-х — I пол. 1980-х років: ставлення до релігії та забобонів, почуття радянського патріотизму, інтернаціоналізму та соціалістичного гуманізму, єдність моральної свідомості й поведінки учня, єдність внутрішньої і зовнішньої вихованості учня тощо [2, с. 91]. Звернемо увагу на останні два параметри. На нашу думку, вони виділені не випадково, адже якщо навчальні істини в учнів здебільшого сумнівів не викликають, то морально-етичні настанови викликають не лише сумніви, а часто й скептицизм. Особливо характерним це явище було в останнє десятиріччя існування СРСР. За влучним висловом О. Сухомлинської, «в цей період найбільше проявилось вихолощення й спустошення радянського канону, його риторичне наповнення, розходження з реаліями» [14, с. 38]. Тож поширеним явищем радянської дійсності 1970—1980-х рр. була подвійна мораль, яка формувалася в тому числі і в процесі навчання в школі. Очевидно, що така увага в характеристиках до ідейної спрямованості радянського школяра була спробою запобігти формуванню подвійної моралі. Однак, як показали подальші події в країні, вона виявилась невдалою.

На основі вищенаведеної програми Б. Баєв радить вчителю складати характеристику учня. У цьому процесі, на його думку, «важливо не тільки вміло підібрати факти, а й проаналізувати їх та узагальнити. Треба, щоб характеристика розкривала динаміку розвитку учня, зміни в його успішності й поведінці, а також те, чим ці зміни викликані» [2, с. 101].

Протягом 1970-х — на початку 1980-х років у науковій педагогічній літературі з'являється багато різноманітних програм вивчення школярів і планів складання характеристик [11]. Вдалу спробу узагальнити досягнення

психології і педагогіки щодо вивчення учня і складання його характеристики у цей період зробив український учений-педагог В. Галузинський (1925—2002) у роботі «Індивідуальний підхід у вихованні учнів» (1982). В. Галузинський, спираючись на праці психологів Л. Божович, Л. Виготського, В. Крутецького та ін., розробив взірцеві програми вивчення учнів за віком (молодших школярів, підлітків, старшокласників), безперечна цінність яких для педагога полягає у тому, що вони, окрім розділу «Зміст знань про учня», містять і розташований паралельно розділ «Методи вивчення особистості учня», який конкретизує і спрямовує роботу вчителя з вивчення своїх вихованців. Наприклад, розвиток естетичних і фізичних потенціалів особистості старшокласника автор пропонує вивчати за допомогою таких методів: екскурсії і культпоходи, обговорення книг, фільмів, вистав і телепередач, бесіди з керівниками спортивних гуртків, бесіди з учнем про його ставлення до спорту і фізичної культури [3, с. 85]. Відповідно до програми вивчення учня далі подано плани психолого-педагогічної характеристики за вищезазначеними віковими критеріями. На основі цих планів В. Галузинський радить складати індивідуальну програму виховання школяра.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, проблема психолого-педагогічної характеристики як підґрунтя індивідуального підходу до учня та диференціації навчально-виховного процесу глибоко і всебічно розроблялася протягом 1940—1980-х років: ученими було подолано розчленованість змістового і методичного рівнів у організації вивчення педагогом учня, чітко встановлено етапи вивчення вчителем школяра у вигляді відповідних програм, способів фіксації результатів та аналізу цього вивчення у психолого-педагогічних характеристиках. Хронологічно зазначені тенденції можна відобразити так:

1940-ві — I пол. 1950-х років: розгляд проблеми педагогічної характеристики учня як передумови індивідуального підходу та диференціації навчально-виховного процесу у дисертаційних дослідженнях, які відбивають переважно змістовий рівень вивчення школярів. Однією з основних вимог до

характеристики учня в цей період поряд з визначенням рівня успішності було відображення ідейних рис «нової радянської» людини (І. Каїров, І. Унт та ін.);

II пол. 1950-х — 1960-ті роки: головним предметом досліджень стає психологічна сторона учнівської характеристики і пов'язане з цим підвищення психологічної грамотності вчителів. Розробляються детальні програми вивчення учня з різним ступенем конкретизації кожного пункту програми та плану складання характеристик. У цей період характеристика учня змінює назву з «педагогічної» на «психолого-педагогічну» (Б. Баєв, Г. Костюк, В. Сухомлинський, К. Хоменко).

1970-ті — I пол. 1980-х років: поглиблено досліджуються вікові особливості школярів (молодші школярі, підлітки, старшокласники) і розробляються відповідні програми вивчення учнів та плани складання їх психолого-педагогічних характеристик з конкретними методичними рекомендаціями щодо способів користування цими програмами та планами (Б. Баєв, В. Галузинський).

За визначенням О. Сухомлинської, досліджуваний період розвитку української педагогічної думки характеризується «пануванням формаційно-партійного дискурсу та радянської ідеологемі» [13, с. 62]. Ця вичерпна дефініція яскраво відображена у працях, присвячених проблемі характеристики учня: у 1940—1950-х рр. програми вивчення учнів та орієнтовні плани педагогічних характеристик школярів обов'язково містили пункт про ідейно-моральні риси «нової радянської» людини, а після прийняття Морального кодексу будівника комунізму (1961), що став своєрідною програмою морального виховання в радянській школі, психолого-педагогічна характеристика учня неодмінно мала відображати «ідейну спрямованість» школяра.

Перспективи подальшого наукового пошуку вбачаємо у дослідженні місця і ролі психолого-педагогічної характеристики у навчально-виховному процесі сучасної школи.

1. *Баєв, Б. Ф.* Шкільні характеристики учнів / Б. Ф. Баєв // Радянська школа. — 1956. — №9. — С. 22—27.
2. *Баєв, Б. Ф.* Психологічне вивчення учнів / Б. Ф. Баєв. — К. : Радянська школа, 1977. — 107 с.
3. *Галузинский, В. М.* Индивидуальный подход в воспитании учащихся / В. М. Галузинский. — К., 1982. — 133 с.
4. *Гусак М. В.* Про деякі методи вивчення учнів / М. В. Гусак // Радянська школа. — 1972. — №9. — С. 46—50.; *Кондратьєва, С. В.* Основи індивідуального підходу до учня / С. В. Кондратьєва, В. Н. Роздобудько. — К., 1975. — 46 с.; *Мільшин, А. О.* Щоденник класного керівника / А. О. Мільшин // Радянська школа. — 1972. — №9. — С. 50—52.; *Юрченко, І. Я.* Вивчення учнів — важлива умова піднесення ефективності навчально-виховного процесу / І. Я. Юрченко // Радянська школа. — 1972. — №9. — С. 44-45.;
5. *Изучение учащихся в процессе их воспитания и обучения* / под ред. И. А. Каирова. — М.—Л., 1947. — 68 с.
6. *Костюк, Г.* Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі / Г. Костюк // Комуністична освіта. — 1937. — № 8. — С. 52—63.
7. *Костюк, Г. С.* Завдання психології у поліпшенні роботи школи / Г. С. Костюк // Радянська школа. — 1956. — № 11. — С. 21—30.
8. *Міхно, О.* Еволюція поглядів В. Сухомлинського щодо психолого-педагогічної характеристики учня / О. Міхно // Наукові записки Кіровоградського держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія : Пед. науки. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. — Вип. 123. — Т. I. — С. 234—239.
9. *Міхно, О. П.* Психологічний семінар В. Сухомлинського та його роль у вивченні особистості учня / О. П. Міхно // Науковий вісник Миколаївського держ. ун-ту ім. В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць / гол. ред. В. Д. Будак. — Вип. 1.46 (108). — (Сер. «Пед. науки»). — Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2014. — С. 89—97.
10. *Основные документы про школу : збірник-довідник* / упоряд. Є. С. Березняк. — К. : Радянська школа, 1973. — 359 с.
11. *Педагогічна практика студентів : посібник* / За ред. проф. А. Д. Бондаря. — К. : Вища школа, 1972. — 252 с.; *Польская, О. Я.* Психолого-педагогическая характеристика учащегося и классного коллектива : Учеб.-метод. пособие для студентов-заочников пед. ин-тов / О. Я. Польская. — М. : Просвещение, 1972. — 80 с.; *Снопик, Б. Й.* Про психолого-педагогічну характеристику учня / Б. Й. Снопик // Радянська школа. — 1977. — № 10. — С. 43—47.
12. *Постанови партії та уряду про школу.* — К.; Харків : Радянська школа, 1947. — 152 с.
13. *Сухомлинська, О. В.* Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О. В. Сухомлинська. — К. : А.П.Н., 2003. — 68 с.
14. *Сухомлинська, О.* Радянська педагогіка як ідеологія. Спроба історичної реконструкції / О. Сухомлинська // Шкільний світ. — 2015. — №4. — С. 21—41.
15. *Унт, И. Э.* Изучение учащихся и составление педагогических характеристик классным руководителем : автореф. дис... канд. пед. наук / И. Э. Унт. —Тарту, 1955. — 18 с.
16. *Хоменко, К.* До питання вивчення особистості учня та складання його характеристики / К. Хоменко // Праці республіканської психологічної конференції. — К. : Радянська школа, 1956. — Т. 6. — С. 68—73.
17. *Хоменко, О.* Вивчення особистості учня / О. Хоменко. — К., 1962. — 52 с.

References

1. *Baiev, B. F.* (1956) Shkilni kharakterystyky uchniv [School characteristics of pupils] // Radianska shkola — Soviet school, 9, 22—27 [in Ukrainian].
2. *Baiev, B. F.* (1977) Psykhologichne vyvchennya uchniv [Phsicological studying of pupils] (107 p.). — Kyiv: Radianska shkola [in Ukrainian].

3. *Galuzinskiy, V. M.* (1982) Individualniy podkhod v vospitanii uchashikhsya [Individual approach in the education of students] (133 p.). — Kyiv [in Russian].
4. *Gusak, M. V.* (1972) Pro deyaki metody vyvchennya uchniv [Some methods of studying pupils] // Radianska shkola — Soviet school, 9, 46—50 [in Ukrainian]; *Kondratyeva, S. V., Rozbudko, V. N.* (1975) Osnovy indyvidualnogo pidkhotu do uchnya [Bases of individual approach to student] (46 p.). — Kiev [in Ukrainian]; *Milshin, A. O.* (1972) Shhodennyk klasnogo kerivnyka [Diary of class teacher] // Radianska shkola — Soviet school, 9, 50—52 [in Ukrainian]; *Yurchenko, I. Ya.* (1972) Vyvchennya uchniv — vazhlyva umova pidnesennya efektyvnosti navchal'no-vykhovnoho protsesu [Studying students — an essential condition for raising the efficiency of the educational process] // Radyanska shkola — Soviet school, 9, 44—45 [in Ukrainian].
5. *Izuchenie uchashikhsya v protsesie ikh vospitaniya i obucheniya* / pod red. I.A. Kairova (1947) [Studying of students in the course of their education and training] (68 p.). — Moscow-Lenigrad [in Russian].
6. *Kostiuk, H. S.* (1937) Pro indyvidualnyi pidkhid do uchniv u navchalnii roboti [About an individual approach to pupils in educational work] // Komunistychna osvita — The Communist education, 8, 52—63 [in Ukrainian].
7. *Kostiuk, H. S.* (1956) Zavdannya psikhologii u polipshenni roboty shkoly [The task of psychology to improve school work] // Radianska shkola — Soviet school, 11, 21—30 [in Ukrainian].
8. *Mikhno, O.* (2013) Evolyutsiya pohlyadiv V. Sukhomlyns'koho shchodo psykholohopedahohichnoyi kharakterystyky uchnya [Evolution of V. Sukhomlynsky views on psychological and educational characteristics of pupil] // Naukovi zapysky Kirovohrads'koho derzh. ped. un-tu im. V. Vynnychenka. Seriya : Ped. nauky. — Scientific notes of Volodymyr Vynnychenko Kirovograd State Pedagogical University. Series : Pedagogical Sciences, 123, T.I, 234—239 [in Ukrainian].
9. *Mikhno, O.* (2014) Psykholohichni seminar V. Sukhomlyns'koho ta yoho rol u vyvchenni osobystosti uchnia [Psychological seminar by Vasyl Sukhomlynsky and its role in the study of personality of pupil] // Naukovyi visnyk Mykolaiivskoho derzh. un-tu. V. O. Sukhomlyns'koho : zb. nauk. prats / hol. red. V. D. Budak. Seriya : Ped. nauky. — Scientific Bulletin of Vasyl Sukhomlynsky Mykolayiv State. Univ. : scientific research journal. Series : Pedagogical Sciences, 1.46 (108), 89—97 [in Ukrainian].
10. *Osnovni dokumenty pro shkolu : zbirnyk-dovidnyk / uporyad. Ye. S. Bereznyak* [Key documents about the school : a collection of directory / compilation Ye. Bereznyak] (1973), (359 p.). — Kyiv : Radianska shkola [in Ukrainian].
11. *Pedahohichna praktyka studentiv : posibnyk / Za red. prof. A. D. Bondarya* [Pedagogical practice of students: a Handbook / Ed. prof. A. Bondar] (1972), (252 p.). — Kyiv : Vyscha shkola [in Ukrainian]; *Polskaya, O. Ya.* (1972) Psihologo-pedagogicheskaya kharakteristika uchashhegosya i klasnogo kollektiva : ucheb.-metod. posobie dlya studentov-zaochnikov ped. in-tov [Psycho-pedagogical characteristics of the student and class collective: Study guide for part-time students of pedagogical institutes] (80 p.). — Moscow : Prosveschenie [in Russian]; *Snopyk, B. Y.* (1977) Pro psykholohopedahohichnu kharakterystyku uchnya [About psychological and pedagogical characteristics of pupil] // Radianska shkola — Soviet school, 10, 43—47 [in Ukrainian].
12. *Postanovy partii ta uriadu pro shkolu* [Resolution of party and the government about school] (1947), (152 p.). — Kyiv-Kharkiv : Radianska shkola [in Ukrainian].
13. *Sukhomlyns'ka, O. V.* (2003) Istoryko-pedahohichnyy protses: novi pidkhody do zahal'nykh problem [Historical and Pedagogical Process: new approaches to common problems] (68p.). — Kyiv : A.P.N. [in Ukrainian].
14. *Sukhomlyns'ka, O.* (2015) Radianska pedahohika yak ideolohiia. Sproba istorychnoi rekonstruktsii [Soviet pedagogy as an ideology. An attempt of historical reconstruction] // Shkilnyi svit — School World, 4, 21—41 [in Ukrainian].

15. *Unt, I. E.* (1955) *Izuchenie uchashhihsya i sostavlenie pedagogicheskikh harakteristik klassnym rukovoditelem : avtoref. diss... kand. ped. Nauk* [Studying of students and preparation of teaching characteristics by class teacher: Synopsis of dissertation of the candidate of pedagogical sciences] (18p.). — Tartu [in Russian].
16. *Khomenko, K.* (1956) *Do pytannya vyvchennya osobystosti uchnya ta skladannya jogo harakterystyki. Praci respublikanskoji psihologichnoji konferenciji* [By the study of individual student assembly and its characteristics. Proceedings of the Republican Conference psychological] (68-73p.). — Kyiv : Radyanska shkola [in Ukrainian].
17. *Khomenko, O.* (1962) *Vyvchennya osobystosti uchnya* [The study of personality of student] (52 p.). — Kyiv [in Ukrainian].

**ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЛИЧНОСТИ
УЧАЩЕГОСЯ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИИ УЧЕБНО-
ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ШКОЛЫ (1940—1980)**

Обосновано место и роль психолого-педагогической характеристики личности ученика в процессе дифференциации учебно-воспитательного процесса в 1940-1980-х годах, проанализирован вклад украинских психологов и педагогов Бориса Баева, Владимира Галузинского, Григория Костюка, Василия Сухомлинского, Ксении Хоменко в теоретико-методическую разработку проблемы характеристики ученика в связи с реализацией индивидуального подхода.

Ключевые слова: психолого-педагогическая характеристика, изучение ученика, индивидуальный подход, дифференциация, социокультурный контекст.

**PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CHARACTERISTIC OF PERSONALITY
PUPIL AS COMPONENT OF DIFFERENTIATION EDUCATIONAL PROCESS
OF THE NATIONAL SCHOOL (1940—1980)**

Substantiated the place and role of psychological and pedagogical characteristics of the individual pupil in the process of differentiation of the educational process in the 1940-1980, analyzed the contribution of Ukrainian psychologists and educators (Boris Baiev, Volodymyr Galuzynskyi, Grigoriy Kostiuk, Vasyl Sukhomlynsky, Kseniya Khomenko) in the theoretical and methodological development problems of characteristics of pupils in connection with the implementation of an individual approach.

Keywords: psychological and pedagogical characteristics of the pupil, the study of pupil, individual approach, differentiation, the socio-cultural context.

Відомості про автора

Міхно Олександр Петрович,

канд. пед. наук, директор Педагогічного музею України, старший науковий співробітник відділу історії педагогіки Інституту педагогіки НАПН України (Київ)

Михно Александр Петрович,

канд. пед. наук, директор Педагогического музея Украины, старший научный сотрудник отдела истории педагогики Института педагогики НАПН Украины (Киев)

Oleksandr Mikhno,

candidate of pedagogical sciences, director of the Pedagogical museum of Ukraine, senior researcher at the department of history pedagogy Institute of pedagogy NAPS of Ukraine (Kyiv)